

הערות למאמרו של ד' גודבלט

Author(s): גפני י'

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשמ"א), pp. 52-56

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70041805>

Accessed: 26/11/2011 14:11

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

הערות למאמרו של ד' גודבלט

מאת ישעיהו גפני

דבריו של ד' גודבלט, הן במאמרו זה על ההתפתחויות בחקר ישיבות בבל והן בספרו על נושא זה, מעוררים עניין רב במוסד המוזכר רבות בספרות — וכדבר המוכר לכאורה לכלל — אך למעשה טרם נחקר בצורה מקפת ומעמיקה. אין ספק שגודבלט תרם רבות למחקר בתחום זה, ואף שאני חלוק על כמה ממסקנותיו, לא נעלם ממני שהוא היה הראשון שהציג את הבעיה במלוא היקפה, תוך שהוא מעמיד במבחן הביקורת הנחות שעד כה היו כמוסכמות. מאמרי בענין "ישיבה" ו"מתיבתא" שנתפרסם בציון, (מג [תשל"ח], עמ' 12–37), לא בא לערער על הישגיו של ד' גודבלט, אלא להבהיר כמה נקודות מרכזיות, שבהן דעותינו שונות, ויתכן שהיה מקום להדגיש זאת יותר במאמרי. אך כיון שבמאמרו החדש חולק גודבלט בכמה מקומות על דעותי, אבקש להעיר על כמה נקודות שבהן המחלוקת נשארה בעינה.

דומה שההבדל העיקרי בדעותינו הוא בהערכת המשקל היחסי של ספרות התלמוד וספרות הגאונים לחקר ישיבות בבל. לכאורה פתוחים לפנינו שני כיווני בדיקה. מצד אחד יש בידינו שפע של חומר מתקופת הגאונים על הישיבות והנהגתן. אופיו של חומר זה שונה מזה המצוי בספרות התלמודית בכך שהאחרונה אמנם צמחה מתוך עולם הישיבות אך לא ביקשה כלל ללמד על המציאות שממנה יצאה. שפע השאלות והתשובות שהגיע אלינו מתקופת הגאונים, ובמיוחד מאוצר הגניזה הקאהירית, בנוסף לכרוניקות הידועות של רב שרירא גאון וסדר תנאים ואמוראים, ומעל לכל מסקירתו של רב נתן הכבלי — פותח אפשרות של גישה מחקרית שגודבלט דוחה אותה מכל וכל, היינו, של העלאת קווים לדפוסי המוסדות הכבליים מתקופת הגאונים, על מנת לחזור לאחר מכן אחורנית לספרות התלמוד ולחפש בה ניצנים לאותה מציאות מאוחרת. ואילו הכיוון האחר הוא, ואכן זוהי השיטה המונחת ביסוד מחקרו של גודבלט, לאסוף כל מידע המצוי במקורות התלמודיים דווקא על מוסדות או מסגרות לימוד בבבל, תוך הזדקקות מינימאלית לידיעות המאוחרות יותר שכן אלו עשויות ליצור תמונה אנאכרוניסטית לגבי המצב בימי האמוראים.

דומה בעיני שאין צורך לבחור בין שתי השיטות. ודאי, כאשר הבדיקה היא פילולוגית, יש לנקוט דרך שנייה, ולבחון כל מושג על-פי הקונטקסט של תקופתו ואופי הספרות בה הוא מופיע. יתרוונה של שיטה זו בכך שעל-ידה ניתן לעמוד על הבדלי משמעויות שמחסים למונח כל-שהוא בתקופות השונות, ולעיתים אף להציע תאריך לראשית הופעתו של מונח

במשמעותו המסוימת — אך דומה שלא ניתן להבחין על-פי בדיקה פילולוגית גרידא בספרות התלמודית את המציאות בה חיו ופעלו חכמי התלמוד. לית מאן דפליג שחז"ל, ולדידנו אמוראי בכל, לא התכוונו בדיניהם למסור לנו פרטים היסטוריים על סדרי חברתם ומוסדותיהם, שכן לא היה צורך לתאר את המסגרת עצמה למי שחי ופעל בעולמם של חכמי ככל. אם הישיבה היתה המציאות בה פעלו אותם חכמים, אזי אין מקום לצפות שיתארו אותה ואת סדריה כפי שהיה עושה מבקר מבחוץ, או אדם המבקש לתאר מציאות לאלה שאינם נוכחים במקום. אין זה מקרה איפוא שהתאור המקיף ביותר של ישיבה כבכל בתקופת הגאונים, ולמעשה התאור היחיד של מבנה מושב הישיבה, הגיע אלינו דווקא מידידיו של מי שלא היה גאון, ואף זאת לא ביצירה הלכתית, אלא ביצירה מפרי עטו של כרונוגרף או נוסע שהוזמן לישיבה הבבלית — כנראה בכלה דאדר¹ — ותאר את אשר ראה². גם ההירארכיה בישיבה ורשימת המישרות בה מתבררת בעיקר מתוך תשובות הגאונים שנשלחו אל מחוץ לגבולות ככל. והנה, מתקופת חכמי התלמוד עצמם אין לנו לא תאורי נוסעים, לא רשימות כרונולוגיות ואף לא מכתבים בנוסח תשובות הגאונים. החומר המצוי כולו הוא פנימי, כלומר, תוכן דיוניהם של החכמים ואילו לגבי המציאות בה הם לומדים קיימת ההנחה שזו ודאי ידועה היטב ללומדים³. דרכו של התלמוד, כפי שהעיר לאחרונה אחד החוקרים, היא בכך, שהוא 'מוסר פרטי פרטים מתורתם של האמוראים ועל הנעשה והנאמר בישיבות, (אך) כמעט ואינו מספר באופן ישיר ומכוון על סדרי הלימודים'⁴.

אולם גודבלט רואה בטרמינולוגיה התלמודית את ה־Sitz im Leben של פעילות חכמי התלמוד, ומסיק מן הבדיקה הפילולוגית את המסקנה שאין בתלמוד עדות לקיום ישיבות באותה תקופה. כך, למשל, את הנוסחה הנפוצה 'יתיב רבי פלוני קמיה רבי פלוני' רואה גודבלט כתאור המציאות: עם החכם נמצאים שניים, שלושה תלמידים ותו לא — "If other students were present, one would expect occasional references to that fact" (pp. 228–229). כלומר, לדעתו השימוש בטרמינולוגיה מהאר נאמנה את המציאות התלמודית. והנה, כבר ראשונים עמדו על-כך שאין זו כלל דרכו של תלמוד. הסוגיה התלמודית אין כוונתה לתאר מציאות, אלא למסור את שנחוץ להבנת הדיון, ולכן לא תיזכר בה מציאותו של חכם פלוני אלא אם-כן השתתף בצורה כלשהי במסופר. ואכן, לגבי אחד המקרים בהם נאמר 'יתיב רבי פלוני קמיה' וכו' מעיר הרשב"א: 'ואי לא עביד רב עובדיה מידי, למה ליה למימרא זה יתיב קמיה, ואין דרך התלמוד לומר "הוה יתיב רבי פלוני קמיה" אלא בעניין שאותו שהיה שם עשה או אמר שום דבר, אבל

- 1 ראה ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, 'ירושלים תשכ"ה, עמ' 45.
- 2 והתאור ודאי נועד למי שלא ראה את הישיבה מימיו, ראה: S. Baron, *A Social and Religious History of the Jewish People*, New York 1958, VI, p. 213–214.
- 3 רצודק הערתו של J. Neusner, 'Jews and Judaism under Iranian Rule, Bibliographical Reflections', *History of Religions*, VIII (1968), p. 175.
- 4 "זוסמן, 'סוגיות בבליה לסדרים וזעים וטהרות', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט, עמ' 49–50 וראה שם במיוחד הערה 19.

בכדי לא⁵. ואולם, במידה שנוכחים תלמידים היושבים לפני חכם, ולעיתים אף בנוסחה מורכבת של חכם היושב מאחורי חכם אחר, והלה לפני חכם שלישי, כלום אין אנו רשאים ליחס גם לימי האמוראים את תיאורו של רבי נתן על השורות ביישיבה, ולראות בדיונים אלה (וכל שכן כשהמדובר בשבע שורות, נוסח המסופר בכבא-קמא ק"ז ע"א) לפחות רמז או דמיון למציאות שתיאורה המלא נמצא בטיפוס ספרותי אחר, אם כי מאוחר יותר? והוא הדין לגבי השימוש התלמודי במונח 'בי רב' או 'בי רבי פלוני' לגבי המסגרת הלימודית של אותה תקופה. לדעת גודבלט זהו מקומו של אחד הגדולים, ולעומתו הוא מביא את בית-הספר הנוצרי בנציבין כדוגמא יפה לאקדמיה ממש, ולמה שאנו, לדעתו, מבקשים לראות בטעות כ"יישיבה" התלמודית. אולם יש בכך משום ראייה לסתור, שכן, דווקא המסורת היוצאת מבית ספר זה, הנקראת לעיתים על-שם העיר נציבין, מכונה בכתבי-יד בסורית 'אסכולה דבית רבן', וביטויים הקרובים לכך⁶. מסתבר שגם בתקופת התלמוד 'בית רבן', שמתחילה אכן התייחס כנראה לאחד מגדולי המקום, הפך לאחר-מכן לאחד הכינויים הכלליים למוסד, ולדעת חוקר אחר 'רבן' הינו הכינוי הכללי לראש אותו מוסד⁷. לכן, צודק ודאי גודבלט בראותו את חוג התלמידים המצומצם כגרעין של מסגרת לימודית שממנה יכולה היתה לצמח הישיבה, אך קשה מאוד להכריע על-פי אבחנה טרמינולוגית, מתי טובעים אנשים כינוי למסגרת כלשהי, ומתי המונח שוב אינו משקף את המציאות, אלא נשאר בשימוש כגין אופיה השמרני של חברה, שאיננה ממהרת להמיר כינויים עם התפתחותן של מסגרות חדשות.

אין ספק כי הערותיו של גודבלט בפרק ג' של מאמרו, לעניין ביקורת הטקסט, נכונות בעיקרן, אלא שהטענה כי 'הטקסט של הבבלי עבר תהליך ממושך של "תיקונים", "עידכונים" וכו' עשויה לשמש כחרב פיפיות, שכן היא הורסת את היסוד לבחינה פילולוגית של שימושי המונחים השונים. כלומר, במקרה שלנו, אם נטען שכל הזכרת 'יישיבות' בתקופת האמוראים היא אנאכרוניזם שצמח בתקופת הגאונים, כי אז אפשר יהיה לשאול האם כל

5 ולכן התקשה הרשב"א דווקא באותה סוגיה. ראה נדה כ ע"ב וחידושי הרשב"א שם; השווה גם בעל 'הליכות עולם' (שער ב פ"א), ודברי הרשב"א באריכות בחידושו לייבמות סו ע"ב ד"ה רבא. שאכן צודק הרשב"א בטיעונו מתברר מתוך עשרים ושש סוגיות שהביא גודבלט בספרו, עמ' 231 הערה 10, שבהן נזכרים שני תלמידים היושבים לפני רבי פלוני. בכל הדוגמאות הללו מדברים שני החכמים, או על-כל-פנים משתתפים בצורה כלשהי בסיפור, ואין אף מקרה בו נזכר חכם שאינו תורם למסופר ולא כלום. הוא הדין לכל המקרים של הנוסחה 'יחיב רבי פלוני (א) אחורי רבי פלוני (ב), קמיה רבי פלוני (ג), ויחיב וקאמר'. כפי שהראתי בעבודתי 'היישיבה בבבל: המבנה הפנימי ותפקידיה הרוחניים והחברתיים בקרב הציבור היהודי בתקופת האמוראים', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, תשל"ט, עמ' 100–106, כל החכמים הנזכרים חיוניים לסיפור, ומשתתפים בו בצורה כלשהי. אילו היה כדברי גודבלט והנוסחה היתה מתארת מציאות, ניתן לשאול: כלום לא היה אף מקרה בו נשאר התלמיד פאסיבי ולא פתח פיו? הדעת נותנת שוודאי היו כאלה, אך אותם אין התלמיד מזכיר, וכדברי הרשב"א הנ"ל.

6 A. Vööbus, *History of the School of Nisibis*, Louvain 1965, p. 141 n. 18; p. 191

7 J.B. Segal, *Edessa, The Eternal City*, Oxford 1970, p. 150 'ורבן' זה נבחר מבין מורי המוסד, ראה

רבס שם, עמ' 96.

ה'ישיבות' או ה'מתיבתא' המצויות בכל-זאת בטקסט התלמודי אינן אף הן ערכונים מן התקופה המאוחרת יותר.⁸ והנה אחת הדוגמאות לקיום חשש כזה. במקום אחר⁹ ביקשתי להראות את ההדרגתיות בהתפתחותן של ישיבות בכל עוד בתקופת התלמוד, ובכך איני רחוק מכמה ממסקנותיו של גודבלט בספרו, בעיקר בעניין הופעתן של ה'כלה' וה'פרקא'. במאמרי טענתי שכמה מביטויי השררה הקשורים לישיבה, כגון הכינוי 'מלך' לראש הישיבה¹⁰, מתחילים להופיע בסוף המאה הרביעית לכל המאוחר, ויתכן שגם זה משקף שלב בהתפתחות המוסדית. מכך המרחק איננו רב להנחה שלאחר מכן יתחילו להופיע פה ושם — לקראת סופה של התקופה — מונחים שישמשו לאחר-מכן כציונים העיקריים של מסגרות הלימוד בבבל. האם עלינו לראות בזאת בהכרח 'עידכון' ו'תיקון' מאוחר? גם לגירסאות 'מתיבתא דפומבדיתא' בבבלי כתבתי (עמ' 36): 'שמא לפנינו איזכור ראשון בבבלי לישיבה של מקום פלוני'¹¹, כלומר — שמא המציאות הידועה לנו בבבלי בדורות מאוחרים יותר כבר מבצבצת מתוך סוגיה בבבלי זו, והאם הכרח הוא לראות בה אנאכרוניזם? הריני תוהה על-כל-פנים, אם תדירותה או נדירותה של מלה בטקסט כלשהו מלמדות בהכרח ותמיד על האותנטיות של אותה מלה.

ואחרון-אחרון, שנינו ביקשנו בעבודותינו לעמוד על טיבם של המונחים 'ישיבה' ו'מתיבתא' בקונטקסט התלמודי שלהן, ולא לאור פרשנות הגאונים. כאשר הערתי כי

8 ואכן גודבלט עצמו אינו זהיר תמיד במוקדם ובמאוחר על-פי שיטתו, שעה שהוא בא להוכיח ש'ישיבה' הנוכרת בתלמוד איננה אקדמיה אלא 'מושב' (session). במאמרו הוא מציין כי בספרות הגאונים (הלכות ראו) תרגמו את המלה 'כלה' שבתלמוד לעברית: 'ישיבה', 'ומכאן עוד חיזוק לטיעון ש'ישיבה' בבבלי מורה על כנס/מושב, שהרי אין הכלה לא אקדמיה ולא בית מדרש אלא כנס'. על פי היגיון זה אפשר לומר שגם בתקופת הגאונים אין 'ישיבה' משמשת במשמעות בית מדרש או 'אקדמיה' אלא 'כנס' בלבד. דומה שיותר מאשר ניתן ללמוד מאבחנה זו על מושג 'ישיבה' בבבלי, ניתן לעמוד על משמעות המושג 'כלה', שבאמצע תקופת הגאונים עדיין לא נקשר עם הכינוסים החצי-שנתיים שבישיבה, אלא, כפי שהראה י"נ אפשטיין במאמרו ב-JQR כרך יב, עמ' 369–373, עניינה של 'כלה' אז היא 'שורה' (ובארמית 'דרא'). לפי זה אם אביי ציין מדת אכילת ארעי 'כדטעים בר כי רב ועייל לכלה' (סוכה כו ע"א) יכולים היו הגאונים לפרש באופן כללי: 'כשעור שיטעום חכם וילך לישיבה'. זוהי כנראה גם המשמעות המקורית של 'ריש כלא' (ראש שורה), כפי שהעיר אפשטיין שם, עמ' 371. השימוש ב'כלה' ככנס, או סמסטר, נמצא רק בסוף תקופת הגאונים (בימי רב שרידא), ואינו מלמד ולא כלום על ה'כלה' התלמודית, וכל-שכן לא על ה'ישיבה' התלמודית.

9 גפני (לעיל, הערה 5).

10 דיון שממנו מתעלם גודבלט לחלוטין, אף כשהוא מונה את שהוספתי במאמרי לעומת ספרו (ראה הערה 9, לעיל, עמ' 16).

11 ואם אמנם בידינו חסר מקרה נוסף של 'ישיבת עיר פלונית', הרי בכל-זאת מצינו אדם המתמנה לראש ישיבה בזיקה למקום מסוים: 'ריש מתיבתא דמליך במתא מחסיא' וכו' (בבא בתרא יב ע"ב). גודבלט מתקן את דברי לאיזכור מפורש 'יחיד', כאילו כתבתי 'בבבלי', היינו בתלמוד הבבלי. ואילו כוונתי היתה 'בבבלי' דווקא. ואם אכן דורש גודבלט רמז נוסף בבבלי מדורות שלאחר אביי ורבא, 'כגון לגדולתה של ישיבת סורא תחת רב אשי' — הרי שציינתי במאמרי (הערה 111) מסורת המדברת מפורשות על 'בני מתא מחסיא'... דקא חזו בשבחא דמתיבתא וביקרא דאורייתא'. נעיר שדווקא גירסא זו עומדת בכל הקריטריונים שמעמיד גודבלט עצמו, שכן אין היא מיוסדת רק על עדותם של כתבי יד 'מאוחרים' (כ"מ, בית נתן, קטג'ג' לניגוד), אלא כך בדיוק גרסו ראשונים כבעל ספר העתים ואחרים, והם הם 'העדים העתיקים ביותר' (כדרישת גודבלט בספרו, עמ' 165, הערה 19) לסוגיה זו.

לדעתי 'בחר גודבלט בדרך הנכונה, בכך שביקש לעמוד על טיבן של "ישיבה" ו"מתיבתא" מתוך ספרות חז"ל עצמה' (הערה 12) לא חלקתי על תרומתו למחקר הבעיה, אלא כדברי שם, 'על מסקנותיו באנו לחלוק'. בדיקת מסקנות אלה היא שהביאתני לרכז את כל המקומות בהם נזכרים המונחים הנידונים, ואף ציינתי אותם ערכים המופיעים בקונקורדנציות של קוסובסקי¹². מטבע הדברים אנו מצטטים במחקרינו את אותן הסוגיות עצמן, ועיתים גם מאמרים מסויימים, אך ספק אם הדיון — במקורות ובמחקרים מקובלים — אכן מחייב להפנות לכל חוקר שנזקק לאותם המקורות¹³.

כל שביקשתי להראות במאמרי על הישיבה היא העובדה¹⁴ שהביטוי 'ישיבה' ומקבילתה בארמית שינו את משמעותן בקרב הבבליים כבר בתקופת התלמוד, ושינוי זה מחקר לשימוש שיעשו בהן לאחר מכן הגאונים. שיערתי ששינוי זה — בתוספת התפתחויות אחרות הקשורות ל'ראשות הישיבה' — עשוי לשקף גם התפתחות מסגרתית כלשהי. חשיבות מחקרו של גודבלט במקומה עומדת, ואם על-ידי הבדלי ההשקפות שהעלינו נתבחרו ונתחדדו מספר שאלות, הרי גם בכך יש משום תרומה לחקר הישיבות בבבל.

12 גם ה'דרך השונה' אליה התייחסתי בהערה 7 איננה מתיימרת לחדשנות, אלא מבקשת להבחין בין דרכי (ורכזו של גודבלט) לבין המשמעות מדבריו של ש' אסף שצוטטו באותה הערה. משום כך אינני מבין מה טעם יש בנימה המשתמעת מהערה 9 אצלו. ויתרה מכך — במרבית המקומות המוזכרים שם ימצא הקורא שינויים או תוספות כעלי משמעות לענייננו. כך למשל ההשוואה בין הערה 49 במאמרי עם ספרו עמ' 67, לעניין 'אשנה שאהיה זקן ואשב בישיבה' (נדרים סב ע"א), ציינתי שם שקטע זה הינו על-פי ספרי דברים מח, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 113. אשר לסוגייה בשבת קיד ע"א חלקתי על המשתמע משם לענייננו, ואילו את הסוגיא כבבא בתרא יב ע"ב הכנסתי לדיון רחב על המונח 'מלך', שממנו מתעלם גודבלט כליל במאמרו.

13 ובאשר ל'זכות הראשונים' של חקר הישיבות: בין הופעתה של 'הסנונית הראשונה' (הרצאתו של מ' בר, ירושלים תשכ"ז) לבין הופעת ספרו של גודבלט (ליידן 1975), ראה אור חיבור נוסף שגידבלט מתעלם ממנו לחלוטין. כוונתי לספר קצר שפרסמתי בשנת תשל"ה בשם 'יהדות בבל ומוסדותיה בתקופת התלמוד' מרכז זלמן שזר, ירושלים. אמנם המקורות שהובאו שם מכונים לקהל קוראים רחב, אך המעיין בדיון הנמצא עם על תולדות הישיבות (79–104, 111–115) ימצא לא מעט מן החומר המובא בספרו של גודבלט.

14 עובדה שלא נסתרה על-ידי גודבלט אלא הועברה לאפיק אחר, היינו בדברו על 'מושב' — שאת טיבו עדיין אין אנו יודעים — במקום 'ישיבה'.